

ՊԱՐԳԵՎ ԵՊՍ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

(Աուսջնորդ, Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի)

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱՏ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ԾՈՒՐԶ*

Վասակի գործունեությունն արդարացնող բանասերների մեծամասնությունը՝ խոսելով Ավարայրի ճակատամարտի մասին, այն համարում է սուսկ փոքրիկ ընդհարում հայերի և պարսիկների միջև, որ վերջացել է հայերի պարտությամբ: Այս տեսակետի պաշտպաններն իրենց կարծիքները հիմնավորում են Փարպեցու պատմությամբ: Ըստ որի, ճակատամարտի սկզբում հայերը հալածում են պարսիկներին, սակայն հայոց զորքերի մի մասի փախուստը, որոնք Ավարայրի դաշտն էին եկել ոչ իրենց կամքով, այլ հարկից դրոշման, մտադիր լինելով պոտորել կովողների մտքերը և հետ պահել նրանց ճակատամարտին մասնակցելուց, թուլացնում է հայերի դիմադրությունը և պատճառ դառնում գլխավոր ուժերի շրջապատմանն ու ոչնչացմանը: Այնուհետև պարսից զորքերը՝ հետապնդելով հայոց փախստական զորամասերին, ոմանց կոտորում են, ոմանց էլ բանտարկում ամրոցներում: Բանտարկյալներից շատերին հաջողվում է ազատվել և ցրվել երկրի զանազան կողմերը:

Պատերազմի տեղում ընկած հայ մարտիկների թիվը, սպանված նախարարներին էլ հետը հաշված, Փարպեցու բերած տվյալների համաձայն, կազմում է երկու հարյուր յոթանասունվեց հոգի: Իսկ նահատակված փախստականներինը, որոնց ճակատամարտի? հաջորդող օրվա առավոտյան ամրոցներից բերել են և կոտորել, իսկ շատերին էլ փղերի ոտների

տակ ձգելով սպանել, յոթ հարյուր հիսուն հոգի: Պարսիկները ճակատամարտի ժամանակ կորցրել էին երեք հազար հինգ հարյուր քառասունչորս մարդ³³:

Փարպեցու կողմից Ավարայրի ճակատամարտի նկարագրությունն այնքան չոր ու ցամաք է, որ պատերազմական գործողությունները, իրապես, փոքրիկ ընդհարման տպավորություն են թողնում, թեև անհասկանալի է մնում, թե ինչպե՞ս կարող էր այդպիսի թեթև բախման ժամանակ երկուստեք սպանվել երեք հազար ութ հարյուր քսան մարդ: Նույնպես անհասկանալի է մնում, թե ինչի՞ հիման վրա մեր բանասերները Ավարայրի ճակատամարտը համարում են հայերի պարտություն, երբ պարսիկները, հենց Փարպեցու վկայությամբ, տառնելու անգամ ավելի կորուստ են ունեցել, քան հայերը, և երբ այդքան մեծ կորստի գնով նրանց չի հաջողվել գերեվարել, չեզոքացնել հայերի զինվորական ուժերը:

Փարպեցու մոտ, անկասկած, շփոթություն կա և ճակատամարտի ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունների ոչ լավատեսյակություն, այլապես, նա հայերի երկու հարյուր յոթանասունվեց հոգու զոհվելը չէր նկատի որպես հայոց զորքերի շրջապատում ու ոչնչացում:

Ավելի համոզիչ և ճշմարտացի է Եղիշեի Ավարայրի ճակատամարտի նկարագրությունը: Նրա պատմելով՝ սայարապետ Վարդան Մամիկոնյանն Ավարայրի դաշտն է հավաքում վաթսուհինգ հազար հետևակ և

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1969 թվականի № Բ-ից:

³³ Փարպեցի, եր. 147—149:

միևնույն ժամանակ, որոնց ճակատամարտից առաջ բաժանվում է չորս զորամասերի: Գնական մարտի սկզբում հայոց և պարսից զորքերը խմբվում են Տղմուտ գետի երկու ափերին, աշխատելով խանգարել մեկը մյուսին գետանցումը. «...Եվ գետի դժվարությունից ախալեսցան պարսից զորքն սկսեց իր տեղում վրիժառու ալ,—գրում է Նղիշեն,—իսկ հայոց զորքն անցավ լճագետը, և ձի նստած մեծ զորությամբ հարձակվեց: Եվ ուժգին թափով իրար զարկվելով՝ երկու կողմից էլ քաջագործությամբ վիրավորներ գետին ընկած թաքստում էին:

Այս մեծ տագնապի մեջ դեպի վեր մայեց քաջ վարդապետը և տեսավ, որ պարսից զորքի ընտիր-ընտիր քաջ զորականները հայոց զորքի ձախ կողմն ընկնեցին նա մեծ ուժով հարձակվեց այն տեղը և պարսից զորքի աջ թևը ջարդելով՝ քնցեց գագազների կողմը և շուրջը պատելով կտորեց մինչև նույն տեղը: Եվ այնպիսի տագնապ ու իրարանցում գցեց նրանց մեջ, որ մինչև անգամ Մատյան գետի հաստատուն կազմակերպությունը քայքայվեց, ցրվի և կալ, և նա՝ դեռևս պարտություն չկրած, փախուստ տվեց:

Ապա աչքերը վեր բարձրացրեց Մուշկան՝ Նիսալավորտը և տեսավ, որ հայոց զորքից ոմանք բաժանվել և ետ են ընկել լեռների հովիտներում: Ուստի և աղաղակ բարձրացրեց, քաջալերեց իր շուրջը գըտնըման Արյաց զորքին, որոնք կանգնած էին Վարդանի գետի հանդեպ: Այնտեղ երկու կողմերն էլ իրենց պարտված էին զգում, և ընկած դիակների թիվն այնքան մեծ էր, որ նմանվում էր խորդորորդ քարակույտների:

Երբ այս բանը տեսավ Մուշկան՝ Նիսալավորտը, պատում էր Արտաշրի գագազներին (փղերին), որը նրանց վրա նստած էր բարձր դիտանոցում, ինչպես միջնաբերդում և գալարափողերի բարձր ձայնով շտապեցրեց իր գնդերին և առաջամարտիկ զորքերով շրջապատեց նրան:

Իսկ կորովի Վարդանն իր քաջ նիզակակիցներով մեծ կտորոտն արեց այնտեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղավ ստանալու կատարյալ նահատակության պատկեր:

Եվ պատերազմի գործը երկարելով՝ օրը տարածամեջ և երեկոյան դեմ դադարեց³⁴:

Վերջացնելով ճակատամարտի նկարագրությունը, Նղիշեն ավելացնում է. «...Ոչ թե մի կողմը հաղթեց, և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով՝ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին:

Բայց որովհետև հայոց զորավարն ընկել էր մեծ պատերազմում, այնուհետև էլ ոչ ոք զխալով չկար մեջտեղում, որին հենված ժողովվեին մնացած զորքերը: Թեպետ ողջ մնացածներն ավելի շատ էին, քան թե մեռնողները, սակայն նրանք ցան ու ցիր եղան և բաշվեցին երկրի զանազան ամուր տեղերը և ուժով տիրեցին շատ գավառների ու բերդերի, որոնք ոչ ոք մինչև իսկ առնել չէր կարողանում»³⁵:

Նղիշենի մոտ հայերի կողմից ընկածների թիվը հազար երեսունվեց հոգի է, որոնք բոլորն էլ, ի տարբերություն Փարսեցու տվյալների, զոհվել են ճակատամարտի օրը՝ պատերազմի դաշտում: Պարսիկների կորուստները նույնն են, ինչ որ է Փարսեցու մոտ. երեք հազար հինգ հարյուր քառասունչորս մարդ: Երկուստեք սպանվածների թվական այս հարաբերությունը խոսում է հօգուտ Նղիշենի՝ հօգուտ նրա Ավարայրի ճակատամարտին պատերազմական գործողությունների խոշոր կերպարանք տալուն, որովհետև, ինչպիսի քաջագործություններ էլ ցույց տալին հայոց զորքերը, դժվար է հավատալ, թե հաջերը ճակատամարտում կորցրել էին միայն երկու հարյուր յոթսունսունվեց հոգի, իսկ պարսիկները՝ երեք հազար հինգ հարյուր քառասունչորս³⁶:

Ավարայրի ճակատամարտը փոքր ընդհարում համարողները, նկատի ունենալով Նղիշենի հայրենասիրությունը, պատմությունը գրելու նպատակը, չափազանցություն են համարում նրա կողմից հայերին պարտված կողմ չճանաչելը՝ հայոց զորամասերի ուժեղ դիմադրությունը Կապույտ լեռան, Տմորիքի ամրոցներում, Խաղտյաց լեռներում, Տալի ձորագավառում, Արցախի անտառներում և այլ տեղերում, հաստատում են Նղիշենի պատմածների արժանահավատությունը, որ հայկական փոքրաթիվ զորքը, մի ամբողջ օր կռվելով Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություններից մեկի՝ Իրանի մեծաքանակ, փղերով ուժեղացված զորքի դեմ, Ավարայրի դաշտում չի ջախջախվել, այլ ցրվել է երկրի անտառի վայրերը և շարունակել պայքարը օտարերկրյա զավթիչների դեմ:

Հայագետների մեջ վեճի և տարակուսանքի առարկա է դարձել նաև այն հանգամանքը, թե ինչո՞ւ Վարդան սպարապետը, որ փորձառու զորավար էր, իմանալով իր ուժերի թույլ լինելը, փոխանակ լեռնային կռիվներ վարելու, ինչպես հետագայում վարել է իր եղբորորդի Վահան Մամիկոնյանը, որոշել է դաշ-

³³ Միջնադարյան հայ և օտար պատմիչները սովորաբար քիչ դեպքերում են հիշում ճակատամարտերում սպանվածների թիվը, իսկ վիրավորներին ընդհանրապես չեն հիշում: Համեմայն դեպ, խոշոր էր համարվում այն ճակատամարտը, որի ընթացքում սպանվածների թիվը հասնում էր հնգից վեց հազարի, և ավելի: Բերենք բազմաթիվ օրինակներից միայն մեկը: 552 թվին Իտալիայում օստ գոթերի դեմ մղած պատերազմների ժամանակ բյուզանդական բանակը հայազգի հռչակավոր զորավար Ներսեսի (կամ Նարսեսի) հրամանատարությամբ մի ճակատամարտում պարտության մատնեց օստ գոթերի թագավոր Տոսիլիոսի զորքերին: Պատերազմի դաշտում սպանվեցին վեց հազար հոգի: Այդ ճակատամարտը պատմիչների կողմից նկատվել է որպես ժամանակի ամենախոշորը (տե՛ս «История Византизма», Москва, 1967 г., том I, стр. 319): Եթե հարցին այս տեսակետից մոտենանք, ապա այդ դեպքում ևս Ավարայրի ճակատամարտը, ուր երկու կողմերից ըստ Նղիշենի, սպանվեց 4570 մարդ, չի կարող համարվել որպես փոքր ընդհարում:

³⁴ Նղիշեն, եր. 106—107:

³⁵ Անդ, եր. 108:

տային մեծ ճակատամարտ տալ պարսից բանակին:

Վարդանի պատերազմական ծրագրերի մասին քիչ տեղեկություններ ունենք: Եղիշեի վկայությամբ՝ Վարդանը քաջ գիտեր իր ուժերի անբավարար լինելը, նույնիսկ նրան հայտնի էր իր հետ միաբանվածներից շատերի երկմտությունը³⁷, և եթե, այնուամենայնիվ, որոշեց բաց ճակատամարտ տալ, այդ անհրաժեշտություն համարեց: Հեր և Զարեվանդ կենտրոնացված պարսից հսկայական բանակը սկսել էր ասպատակել շրջակա հայ գավառները և սպառնում էր ներխուժել «Աշխարհի մեջտեղը»³⁸: Ստեղծված իրադրությունը աննպաստ էր լեռնային կոիվների համար: Մանր ընդհարումներով հնարավոր չէր կանգնեցնել պարսից զորքերի առաջխաղացումը, ուստի Վարդանը որոշում է բաց ճակատամարտ տալ, մտածելով՝ «Գուցե այնտեղ՝ Հեր և Զարեվանդ գավառում վերջանա պատերազմի գործը»³⁹:

Բացառված չէ նաև այն, որ թերևս Վարդանը, ճակատամարտ տալով, հույս ուներ մախ զգալի հարված հասցնել պարսից զորքին, այնուհետև, նահանջելով երկրի ամուր վայրերը, ոչնչացնել թուլացած պարսկական զորամասերին, որ և մասամբ կատարվում է, թեև ոչ այն չափով, որպիսին կկատարվեր, եթե չըզոհվեր Վարդանը:

Անշուշտ, Վարդանի համար պակաս դեր չի խաղացել նաև խնդրի բարոյական կողմը: Ազատասեր ազգերի պատմության մեջ քիչ չեն եղել վճռողական պահերը, երբ վտանգված հայրենիքի և նրա անարգված արքայությունների առջև մահը երևացել է իբրև խաղալիք, կյանքը՝ անպատվություն: Ահա այդպիսի մի պահ հայ ժողովրդի շահերը և մարդկային արժանապատվությունը Վարդանին և նրա զինակիցներին առաջնորդել է Ավարայրի դաշտ՝ ինքնագոհողության գնով:

Ավարայրի ճակատամարտը բախտորոշ իրադարձություն հանդիսացավ հայ ժողովրդի ճակատագրի համար. նա հարկադրեց պարսից արքունիքին փոխելու իր քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ: Ընդհատ, ժողովրդական այդ հուժկու ապստամբությունը չազատագրեց հայ ժողովրդին պարսկական լծից, սակայն ձեռք բերածն էլ բարոյական խոշոր հաղթանակ էր, որին հասնելու համար ահագին կազմակերպչական թափ և եռանդ հանդես բերեց Վարդանը:

Ընդհանրապես Վասակի պաշտպանները, որոնք երբեմն քառեր չեն խնայում փառաբանելու նրան՝ անվանելով «Իմաստուն Վասակ», «Հսկա Վասակ», լուրջամբ են անցնում Վարդանի գործունեության կողքով, իսկ եթե առիթի բերումով ստիպված են լինում խոսել, Վարդանին ցածր են դասում Վասակից: «Վարդան Մամիկոնյանը... Վասակի պես մի բարդ բնավորություն, մի ուժեղ և ինքնուրույն անհատա-

կանություն չէր»⁴⁰,—ասում է Լեոն, և նույնը կրկնում են մյուսները:

Վարդանին այդպիսի բնութագիր տալու փաստեր չկան: Եղիշեի և Փարպեցու տողերից Վարդանը մեզ ներկայանում է որպես ժամանակի համեմատ լավ ուսում առած, խելացի, խիզախ, հաստատակամ և հետևողական բնավորության տեր անձնավորություն, նույնպես կասկած չի հարուցում նրա հեռատես և քաղաքագետ լինելու հանգամանքը: Իսկ որպես նշանավոր զորավար, Վարդանը հայտնի էր ոչ միայն հայկական շրջանակներում, այլև պարսկական և բյուզանդական արքունիքներում:

Բանասերներից ոմանք, Վասակին արդարացնելու համար՝ կովաններ չգտնելով Եղիշեի մոտ, պախարակում են նրան զանազան անպատշաճ արտահայտություններով: Հնամարկել այնպիսի երախտալիք անձանց գործունեությունն ու աշխատությունները, ինչպիսիք են Սահակը և Մեսրոպը, Մովսես Խորենացին ու Եղիշեն, Նարեկացին և Խաչատուր Աբովյանը, բանասերների գործն է, բայց անվանարկել այդ պաշտելի և խելելի անունները, որոնք իրենց առողջ հայրենասիրությամբ, մտքի բարձրությամբ, ինչպես և օտար ժողովուրդների նկատմամբ տաժած հարգանքով, խիղճն են հայ մարդու և հպարտությունը հայ ազգի, անթույլատրելի է:

Եթե պատմության նպատակն է վերականգնել ազգի անցած ուղին, պարսավել պատմական անձնավորությունների թերությունները, դրվատել առաքինիների, իմաստասերների, հայրենասերների և այլ վսեմ գաղափարներին հետևողների գործերը, դրանով իսկ նպաստել առաջադիմությանը, ուղեցույց լինել հետևորդների կյանքի մեջ, ապա Եղիշեն լրիվ կերպով կատարել է իր պարտքը իր հայրենակիցների հանդեպ:

Ժամանակի իրադարձությունները խոր տպավորություն են թողել Եղիշեի վրա: Հայրենիքի անմիջապար վիճակը, մտավոր ուժերի հալածանքն ու փախուստը, իր ուսուցիչների և ընկերների սրախողխող արվելը Պարսկաստանում, այնպիսի ուժեր ունենալ, և սիրտը լցվում է զայրույթով՝ ընդդեմ Վասակի, որը՝ ներքին երկպառակություններ սերմանելով, թուլացրեց երկրի դիմադրական ուժերը և առիթ տվեց թշնամուն տակն ու վրա անել հայրենի հողը: Ամեն անգամ, երբ Եղիշեն հիշատակում է Վասակին, սևացնում է նրան որքան հնարավոր է. «Այս հիշատակարանը գրվեց նրա (Վասակի) մասին,—ասում է Եղիշեն,— նրա հաճախվածները կշտամբելու և նրան մեղադրելու համար, որպեսզի այնքան մարդ, որ լսի և իմանա այս բանը, նզովք կարդա նրա հետևից՝ և նրա գործերին ցանկացող չլինի»⁴¹: Եղիշեի այս խոսքերը չպետք է զարմանալի թվան և «բորբոքված կրքի» արդյունք համարվեն: Ո՞ր ժողովրդի պատմագիրն է, որ չի դատապարտում հայրենիքի դավաճանին, չի գամում նրան անարգանքի պոնիմ. Եղիշեն բացառություն չպետք է կազմեր: Սակայն Եղիշեի մեծությունը Վասակին պատմության դատաստանի առջև մեղադրելու

³⁷ Եղիշե, եր. 91:

³⁸ Փարպեցի, եր. 141:

³⁹ Փարպեցի, էջ 141:

⁴⁰ Լեո, «Հայոց պատմություն», հատ. II, եր. 59:

մեջ չէ, այլ Վարդանանց պատերազմի ժողովրդակա-
նացման, այդ պատերազմը համազգային նշանակու-
թյուն ունեցող զաղափարի վերածելու մեջ է: Առանց
աշխատագրության կարելի է ասել, որ եթե չլինե-
ր Եղիշեի հզոր և ոգեշնչող տաղանդը, չերմ հայրենա-
վարությունը, ապատմաբ ժողովրդի բոլոր դասակար-
գների նկատմամբ ունեցած սերն ու խանդաղատանքը,
այն Վարդանանց պատերազմը (եթե այն հասած լինե-
ր) միայն Փարպեցու միջոցով) սերունդների կողմից
լիցիտներ որպես ազատագրական պայքարի խոշոր
բաղադրարտերից մեկը, որոնցով լեցուն է հայոց պատ-
մությունը:

Վարդանանց պատերազմի ժողովրդականացման
բոլորով մեծ դեր է խաղացել այն հանգամանքը, որ
հեղինակը պատմական իրադարձությունները շարա-
դրելիս չի մնացել լույս դիտողի դերում, այլ իր անձ-
նական ապրումները խառնել է պատմական դեպքե-
րի ընթացքին: Նա մերթ հանդես է եկել որպես օտար
բունության դեմ բողոքող, մերթ ջերմ ջատագով ա-
պրտամբների հայտնի նշանաբանի՝ «Հարազատ եղ-
բոր ձեռքը թող բարձրանա այն մերձավորի դեմ, որ
դուրս է եկել Աստծու պատվիրանի ուխտից», մերթ
Այվարայրի ճակատամարտի փառաբանող, մերթ
«Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիներին» գովա-

բանող: Եվ ինչի մասին էլ Եղիշեն պատմել է, նախ և
առաջ իր ներկայացրած պատկերներով արտահայ-
տել է իր տրամադրությունները, մտածումները: Նա
ասեց: րեւ ուխտապահների (հայրենասերների խըմ-
բակցության) հետ է, ոգևորվում է նրանց հաջողու-
թյուններով, վշտանում՝ անհաջողությունների հա-
մար: Նրա լավատեսությամբ լցված առաջնորդող
ձայնը՝ Վարդան սպարապետի և Ղևոնդ Երեցի խոս-
քերով՝ հորդորում է ժամանակակիցներին և հետ-
նորդներին՝ սիրել հայրենի եկեղեցին և նրա արքու-
թյունները, հայրենիքին սպառնացող վտանգների
պահին ցույց տալ բարոյական արիություն և աներկ-
յունություն, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ մար-
տիրոսանալ հանուն բնության ձեռքին տառապող
հարազատ ժողովրդի ազատության:

Արտահայտելով այն ամեն ազնիվ ու նվիրականը,
որ հատուկ էր Վարդանանց և Ղևոնդյանց, Եղիշեն
Այվարայրի դաշտում ընկածների և Իրանի հեռավոր
աքսորավայրերում նահատակվածների թարմ հողա-
բլուրներից առաջացած հիշատակների վրա կերտում
է իր ոգեշունչ մատենիկը, հաստատ համոզված լի-
նելով, որ իր վաստակը, «Սիրելիների համար մխի-
թարություն է, հուսացողներին՝ հույս, քաջերին՝ քա-
ջալերություն», չի կորչի և չի մոռացվի երախտագետ
հայ ժողովրդի կողմից, այլ կհանդիսանա ոգևորու-
թյան աղբյուր՝ նրա կյանքի ամենամտալ և վճռողա-
կան օրերին:

41 Եղիշե, եր. 126:

